Jan Vorstenbosch

De achterkant van het morele gelijk

Recensie van: Ignaas Devisch en Gert Verschraegen (red.) (2003) *De verleiding van de ethiek. Over de plaats van morele argumenten in de huidige maatschappij*. Amsterdam, Boom, 264 pagina's.

De verleiding van de ethiek is een bundeling van artikelen van Nederlandse en Belgische filosofen. Het heeft als verbindend motief de gedachte dat het succes dat de ethiek lijkt te hebben in het maatschappelijk debat zijn keerzijden heeft. In twaalf artikelen worden een aantal kanttekeningen geplaatst bij de 'hoge vlucht' die de ethiek heeft genomen. De artikelen zijn ondergebracht in drie afdelingen. Het eerste deel gaat over de fundamentele uitgangspunten van het ethische spreken; het bevat artikelen over de ethiek van verantwoordelijkheid voor de ander van de Franse filosoof Emmanuel Levinas, over de rol van ethici in het maatschappelijk debat, en over de betekenis van concepten zoals eer en zingeving in de ontwikkeling van de moderne ethiek. Het tweede deel gaat in op de rol van de ethiek in de media en in debatten over technologie; het laat vooral zien dat de ethische vragen die de technologie oproept, het traditionele kader van de autonomie van de ethiek als normatieve discipline en de autonomie van het morele individu te boven gaan. In het derde deel wordt de plaats van de ethiek in een politieke en maatschappelijke orde van liberaal-democratische snit behandeld; hier vinden we beschouwingen over het publieke debat, de bedrijfsethiek, de betekenis van tolerantie en van de mensenrechten. De afzonderlijke artikelen zijn zorgvuldig opgebouwd en van hoge kwaliteit. Ik zal me in deze recensie vooral richten op de vraag naar de grondgedachte achter de bundel – het verleidende karakter van ethiek in de omstandigheden van de huidige maatschappij – en de manier waarop die in de opzet van de bundel tot uiting komt.

Ik verwachtte namelijk een bundel te gaan lezen die kritisch in zou gaan op de opkomst en ontwikkelingen van de toegepaste of praktische ethiek in de laatste decennia. Die vorm van ethiek wordt immers vooral geacht de criticus en leverancier van morele argumenten in maatschappelijke debatten te zijn; zij is eerder voorwerp van kritisch debat geweest. Ondanks enkele verwijzingen in de inleidende teksten, bleek dit echter maar ten dele de vorm van ethiek te zijn die ter discussie wordt gesteld. De

ambities van een aantal auteurs, vooral in het eerste deel, reiken verder en nemen een *filosofische* ethiek op de korrel. Zo gaat de auteur van het eerste artikel, Rudy Visker, in op de ethiek van verantwoordelijkheid voor de andere mens – de weduwe, de wees en de vreemdeling – van Levinas. Volgens Visker is dit een heden ten dage populaire ethiek. Dat moge zo zijn in bepaalde kringen, maar in het maatschappelijk debat over ethische onderwerpen wordt Levinas' filosofie zelden als bron van argumenten geciteerd – althans, laat ik voorzichtig zijn, niet in Nederland. Met die debatten lijkt Visker niet erg vertrouwd, getuige een eigenaardige term als 'biogenetica'; actuele discussies op het terrein van de biotechnologie spelen in het artikel verder geen rol. Viskers behandeling heeft een hoog abstractieniveau en draait om de vraag of Levinas' oproep tot verantwoordelijkheid voor de ander niet een gemakkelijke weg is om de, op het eigen zelf betrokken, identiteitsvraag die bijvoorbeeld in het multiculturalismedebat aan de orde is, uit de weg te gaan.

De paradox van Viskers, vooral door Michel Foucault beïnvloede, bijdrage is dat zij zelf lijkt te worden gedragen door een ethische inzet, en haar eigen verleiding heeft. Dit roept de gedachte op, die elders in de bundel verwoord wordt door Marc de Kesel in een bespreking van de achttiende-eeuwse 'moralist' Luc de Clapiers Vauvenargues, dat 'verleiding' helemaal geen pejoratieve betekenis hoeft te hebben, maar ook een authentieke aantrekking kan aanduiden. Een van de uitdagende en 'verleidende' kanten van een praktisch-ethische benadering lijkt me dat ze de filosofische discussie dwingt na te denken over de morele implicaties van een wijsgerige ethische analyse. Zo zou Viskers bijdrage voor mij zeker aan betekenis gewonnen hebben, als hij aan de hand van concrete debatten en voorbeelden had laten zien hoe Levinas' ethiek van de verantwoordelijkheid de vraag naar wie ik ben of wij zijn verdringt, en waarom het belangrijk is dat die laatste vraag voorrang krijgt.

In het algemeen geldt voor het eerste deel van de bundel dat het om een discussie onder filosofen gaat en de plaats van morele argumenten in de maatschappij niet uit de verf komt. Alleen Zwart, wiens artikel overigens een herdruk is van een eerder verschenen artikel, buigt zich over de concrete bijdrage die ethici aan het maatschappelijk debat kunnen leveren. Hij betoogt dat die bijdrage vooral ligt in de verdieping en verbreding van de begrippen die in zo'n debat worden gehanteerd. De inleidende opmerkingen en 'intermezzo's' die de delen met elkaar moeten verbinden, verwijzen wel, enigszins clichématig, naar de populariteit van de ethiek in debatten over allerlei zaken, maar nergens gaan de samenstellers meer systematisch in op de problematische relatie tussen filosofie, ethiek en maatschappelijk debat in een 'postmoderne' situatie. Zo staat Devisch' kritische analyse van de manier waarop filosofen pretenderen de zinvraag te kunnen beantwoorden, voor mijn gevoel nogal los van de feiten. Hij merkt op dat filosofen zich te vaak beperken tot het uiten van hun morele verontwaardiging, maar deze bewering wordt nauwe-

lijks gestaafd. Het lijkt me dat de hier bedoelde 'moralistische' houding van filosofen bovendien niet echt van de laatste jaren is – ik denk aan Bertrand Russell of Jean-Paul Sartre – terwijl de auteur over het hoofd ziet dat juist de zogenaamde praktische ethiek, die wel van de laatste decennia is, zich zeer wel bewust is van dit gevaar. Zozeer zelfs dat men eerder de *omgekeerde* houding – de professionele pose, de weigering om een moreel standpunt in te nemen, de verleiding van de 'technische' ethiek om enerzijds-anderzijds analyses te maken – onder verdenking kan stellen.

De tweede afdeling van vier artikelen heeft als titel 'Moraliteit, media en technologie'. Het eerste artikel in deze serie, van de socioloog Rudi Laermans, had beter bij het eerste deel getrokken kunnen worden, want het gaat over het spreken over ethiek in de media. Met behulp van de systeemtheorie van Niklas Luhman, en in het spoor van diens enigszins atypische definitie van moraal ('de feitelijk gepraktiseerde voorwaarden voor wederzijdse achting en minachting') analyseert Laermans hierin de interne logica van de media, de fixatie op conflicten, dreigingen en problematisering ('klonen'!). Het artikel bevat een aantal nuttige inzichten, maar gaat enigszins mank onder een gebrek aan specificatie, illustratie en voorbeelden die, zou men zo zeggen, toch voor het oprapen liggen. Ook spreekt Laermans steeds over 'de media' terwijl er toch allerlei verschillen zijn, alleen al tussen de verschillende 'formats' die in een medium als televisie worden gehanteerd.

De overige drie artikelen uit deze afdeling gaan over ethiek en technologie, zijn geschreven door drie Nederlanders en vormen een handzame trilogie om op de hoogte te raken van de huidige discussie in het ethische debat over technologie. Jos de Mul geeft een algemeen overzicht van nieuwe typen morele problemen die de informatietechnologie met zich meebrengt. Peter-Paul Verbeek scherpt de gekende latouriaanse thesis dat de dingen zelf morele betekenis krijgen aan tot een theorie waarin de dingen tot morele actor worden. Tsjalling Swierstra pleit voor het serieus nemen van de wisselwerking tussen ethiek en technologie, alsmede voor een democratisering en nuancering van het debat over de wenselijkheid en toelaatbaarheid van technologische ontwikkelingen. De verleiding van de ethiek die deze auteurs op het oog lijken te hebben, is dat de ethiek vast blijft houden aan traditionele, individualiserende concepten van intentie, persoon, verantwoordelijkheid en geweten in een tijdsgewricht waarin de toepasbaarheid van dergelijke concepten op technologische scenario's achterhaald lijkt. Met name het artikel van Verbeek zet hier de discussie op scherp, al lijkt de stelling dat de dingen zelf *handelen* mij onzinnig. Dat de verkeersdrempel, om een geliefd voorbeeld van techniekfilosofen te nemen, dringt (noodzaakt, dwingt, uitnodigt?) om eroverheen te scheuren, lijkt me duidelijk. Maar dat die verkeersdrempel ook de intentie heeft om dat te doen, keuzes maakt, beslissingen neemt – allemaal momenten die een handeling tot handeling maken - heb ik nog nooit serieus verdedigd gezien. Met geavanceerde computers en robots ligt het misschien iets anders. De stelling

lijkt me ook in tegenspraak met de netwerktheorie waardoor de constructivistische kijk op technologie wordt geschraagd, want het zijn net niet de individuele dingen zelf die iets doen, maar het verband waarin ze opgenomen zijn, bijvoorbeeld de verkeersdrempel in combinatie met de auto en met de gemiddelde prijs van een auto.

Het derde deel 'Ethiek in een liberaal-democratische samenleving' telt eveneens vier artikelen, maar is een stuk minder homogeen. De auteurs definiëren ieder hun eigen probleemveld en het valt niet altijd mee om te ontdekken wat in hun interpretatie in de genoemde debatten nu eigenlijk de verleiding van de ethiek is. Interessant in dit deel is vooral het artikel van Philippe van Parijs over bedrijfsethiek. Zijn bijdrage verschaft een aantal sleutels voor het doordenken van het thema van *De verleiding van de ethiek* in de maatschappelijke context. Van Parijs laat op de eerste plaats zien dat de plaats van ethiek, en de rol van morele argumenten, vaak bepaald wordt door het type rationaliteit dat zich in een bepaald deelsysteem van de samenleving – de politiek, het recht, de economie – heeft ontwikkeld. Het beslissende kenmerk van de moderniteit is misschien wel dat dit type historisch bepaalde deelrationaliteit gezien wordt als de definitieve organisatievorm van de betreffende dimensie van menselijk handelen - het politieke, het economische - en dat de onderliggende, moreel of intrinsiek te noemen, waarden die deze dimensie bepalen uit het oog worden verloren. Ook Van Parijs stond aanvankelijk sceptisch tegenover de introductie van (bedrijfs)ethiek in het economische handelen. Morele overwegingen zouden immers ofwel de moderne logica van het economische eigenbelang en de democratische en juridische vormgeving van rechtvaardigheid kunnen doorkruisen, of ze zouden in de vorm van *image-building*, issue management en public relations, de ethiek kunnen compromitteren. Van Parijs zet hier mijns inziens een terechte contrapunt bij het *leitmotiv* van de bundel: de ethiek is in veel maatschappelijke contexten en debatten helemaal niet een verleiding, maar eerder ongewenst of afwezig. Echter, persoonlijke ervaringen in de derde wereld met de ontoereikendheid van de economische logica en met de beperkingen van de democratische ordeningsprincipes, deden Van Parijs van mening veranderen. In een uitgebreide 'bij nader inzien'-beschouwing pleit hij zelfs voor 'de beschamende kracht van de transparantie' en de 'civiliserende kracht van de hypocrisie', leuzen die aan de ethiek een praktische en zelfs strategische plaats toewijzen en die een interessante spanning oproepen met een aantal andere artikelen in deze bundel.

Een aantal ambivalenties die de titel en ondertitel, achteraf bezien, al in zich dragen, worden in de bundel bewaarheid. Een van die ambivalenties geldt de notie van ethiek zelf. Ethiek is in de eerste plaats een discipline met een lang verleden in de filosofie, een gelaagde opbouw (filosofie, theorie, toepassing) en een veelkleurig palet van theorieën, methoden en invalshoeken. Deze discipline heeft bovendien in recente tijden een interessante ontwikkeling doorgemaakt door het beroep dat er van allerlei

zijden uit de maatschappij op wordt gedaan om zich bezig te houden met de complexe, morele problemen die de huidige maatschappij genereert. Het is erg onwaarschijnlijk dat onder deze veelheid een en dezelfde 'verleiding' werkzaam is. Het is waarschijnlijker dat het morele een onvermijdelijke dimensie van het menselijk leven is dat historisch steeds verschillende vorm en inhoud aanneemt in een moraal en, in reflexieve vorm, in een ethiek. Als dat zo is, dan is het waarschijnlijk dat zich achter de kritiek van de ene concrete ethiek een andere ethiek verbergt, achter elke ver-denking een eigen manier van denken van het morele motief.

Een tweede ambivalentie geldt de ondertitel, die suggereert dat vooral een analyse en diagnose van de *feitelijke* plaats van morele argumenten zal worden gemaakt, al kan zij ook zo geïnterpreteerd worden dat de ethiek hier haar plaats gewezen wordt. Maar in elk geval zal er in deze benadering aandacht besteed moeten worden aan de manier waarop de ethiek, en ik denk opnieuw vooral aan wat in de laatste decennia als toegepaste ethiek of praktische ethiek te boek is komen te staan, ingrijpt in feitelijke maatschappelijke debatten. Mijn stelling is dat de invloed van de ethiek en van morele argumenten en de rol van ethici in deze sterk gebonden is aan het *specifieke* debat, tot zelfs in de semantiek – wat als een ethisch aspect of probleem benoemd zal worden – toe. Beroepsethiek, dierethiek, mensenrechtenethiek, voedselethiek, bedrijfsethiek, al deze fenomenen hebben hun eigen problemen, profielen en perspectieven ontwikkeld, in nauwe relatie met de in de maatschappij aangetroffen verhoudingen en betekenissen.

Het is de sterkte én de zwakte van deze bundel dat de auteurs, op een enkeling na, geen specialist zijn in de praktische ethiek. Geen ervan zal zichzelf waarschijnlijk ethicus noemen. Het merendeel is filosoof. Vanuit hun buitenstaanderpositie laten zij enerzijds een interessant ander licht vallen op de ethiek, anderzijds missen zij met name op methodisch gebied een aantal slagen die in de loop van de ontwikkeling van de praktische ethiek zijn gemaakt. Zo lijkt er in een aantal artikelen zonder meer van te worden uitgegaan dat de praktische ethiek aan de filosofie verantwoording schuldig is, terwijl dit precies een van de vragen is. Maar voor mij is de centrale vraag, die deze bundel opnieuw op tafel legt, *niet* of het filosofisch denken het maatschappelijk debat en het optreden van ethici daarin kritisch kan omvatten. Dat lijkt me evident en het is een van de primaire taken van de filosofie. Veel interessanter is de vraag of de praktische ethiek, puttend uit de actuele en historische bronnen van wetenschap, filosofie én morele en politieke rede, paradigma's kan ontwikkelen waarmee het moralisme kan worden overstegen en de ethiek (weer) een plek in kan nemen *in* de maatschappij, in plaats van in een ivoren toren erbuiten of erboven. Het is de, deels onbedoelde, verdienste van de artikelen in deze bundel dat zij deze vraag inspireert.